

वामदेवो गौतमः। अग्निः। त्रिष्टुप्

ऊर्ध्व ऊ षु णौ अध्वरस्य होतरग्ने तिष्ठ देवताता यजीयान्।

त्वं हि विश्वमभ्यसि मन्म प्र वेधसश्चित्तिरसि मनीषाम्॥ ४.००६.०१

नः- अस्मदर्थम्। सु- सुष्ठु। उर्ध्वः- उत्कृष्टो भव। अध्वरस्य- यज्ञस्य। होतः- देवाह्वातः। अग्ने। देवताता- देवविस्तृते। यजीयान्- अतिशयेन पूज्यः। तिष्ठ। त्वम्। हि- खलु। विश्वम्- सर्वम्। मन्म- उपासकानां मननम्। अभ्यसि- अभितो भवसि। वेधसः- विदुषः। मनीषाम्। प्र तिरसि- प्रवर्धयसि॥१॥

अमूरो होता न्यसादि विक्ष्वश्मिर्मन्द्रो विदथेषु प्रचेताः।

ऊर्ध्व भानुं सवितेवाश्रेन्मेतेव धूमं स्तभायदुप द्याम्॥ ४.००६.०२

अमूरः- ज्ञानी। होता- देवाह्वाता। विक्ष्व- प्रजासु। न्यसादि- नितरां स्थापितः। अग्निः- पावकः सत्क्रतुः। मन्द्रः- आनन्दकरः। विदथेषु- उपासनेषु। प्रचेताः- प्रकर्षचेतनरूपः। ऊर्ध्व- उत्कृष्टम्। भानुम्- प्रकाशम्। सविता- सूर्यः। इव। अश्रेत्- आश्रयति। मेतेव- स्थूणेव। धूमम्- धूमोपलक्षितधूमादिमार्गं पितृयाणम्। द्याम्- द्यूपलक्षितार्चिरादिमार्गं देवयानम्। उप स्तभायत्- स्तभ्नाति। यजमानाय निरुद्धय प्रयच्छतीति भावः॥२॥

यता सुजूर्णी रातिनी घृताची प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः।

उदु स्वरुर्नवजा नाक्रः पश्वो अनक्ति सुधितः सुमेकः॥ ४.००६.०३

यता- नियता। सुजूर्णी- पुराणी। रातिनी- हव्यवती। घृताची- दीप्तिमती। या। देवतातिम्- तां देवविस्तृतामिष्टिम्। उराणः- विस्तारयन्। प्रदक्षिणित्- प्रदक्षिणमेति। स्वरुः- उपदेष्टेति दयानन्दः। नवजाः- नव्यः। न- च। अक्रः- आक्रमिता। सुधितः- सुष्ठु धृतः। सुमेकः- सुदीप्तः। पश्वः- पशून् पशून् कवीन्। अनक्ति- गच्छति॥३॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्ना ऊर्ध्वो अध्वर्युर्जुषाणो अस्थात्।

पर्यग्निः पशुपा न होता त्रिविष्टेति प्रदिव उराणः ॥ ४.००६.०४

स्तीर्णे- विस्तीर्णे । बर्हिषि- दर्भासने सति । अग्नौ- पावके । समिधाने- सम्यगिद्वे सति । अध्वर्युः- अध्वरस्य नेता । जुषाणः- प्रीणयन् । ऊर्ध्वः- उन्नतः । अस्थात्- अधितिष्ठति । अग्निः । पशुपाः- पशुपाली । न- इव । होता- देवाह्वाता । त्रिविष्टि- त्रिवारमावृत्य । प्रदिवः- प्रकर्षदीप्तिः । उराणः- विस्तारयन् । एति- गच्छति ॥४॥

परि त्मना मितद्रुरेति होताग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ।

द्रवन्त्यस्य वाजिनो न शोका भयन्ते विश्वा भुवना यदभ्राट् ॥ ४.००६.०५

त्मना- स्वतः । मितद्रुः- माध्यमिकप्रवाहयुक्तः । होता- देवाह्वाता । अग्निः । मन्द्रः- आनन्दः । मधुवचाः- मधुरवाक् । ऋतावा- प्रकृतिनियतिभूतसत्ययुक्तः । परि- परितः । एति- गच्छति । अस्य- एतस्य । वाजिनः- अश्वाः प्राणाः । शोकाः- ज्वालाः । न- इव । द्रवन्ति- सरन्ति । यत्- यदा । अभ्राट्- भ्राजते तदा । विश्वा- सर्वाणि । भुवना- भुवनानि । भयन्ते- अग्निगाम्भीर्यात् कम्पन्ते ॥५॥

भद्रा ते अग्ने स्वनीक संदृष्टो रस्य सतो विषुणस्य चारुः ।

न यत्ते शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वस्मानस्तन्वी३ रेप आ धुः ॥ ४.००६.०६

तर्ह्यग्निघोरो वेति प्रश्ने सति तस्य वीर्याद्यद्यपि जगत्कम्पनं तथापि स विश्वकल्याण एवेति ख्यापयितुमयं मन्त्रः । स्वनीक- शोभनज्वाल । अग्ने- सत्क्रतो पावक । ते- तव । संदृष्टिः । भद्रा- कल्याणी । घोरस्य सतः- यद्यपि स घोर इव भाति तथापि तस्य । विषुणस्य- व्याप्तस्य । चारुः- गुणः कल्याणः । ते- तव । शोचिः- प्रकाशम् । तमसा- अन्धकारेण । ध्वस्मानः- ध्वंसकाः । न वरन्त- न वारयन्ति । तन्वि- तव देहे । रेपः- पापं दुःखं वा । न । आ धुः- आदधुः ॥६॥

न यस्य सातुर्जनितोरवारि न मातरापितरा नूचिदिष्टौ ।

अघा मित्रो न सुधितः पावकोऽग्निर्दीदाय मानुषीषु विक्षु ॥ ४.००६.०७

यस्य । जनितोः- सद्भावनस्त्रष्टुरग्नेः । सातुः- सम्भजनम् । न । अवारि- वार्यते । मातरापितरौ- द्यावापृथिव्यौ । इष्टौ- अस्य प्रेरणे । नु- क्षिप्रम् । न- न प्रभवतः । अघ- अथ । मित्रः- सखा । न- इव । सुधितः- सुष्ठु धृतः । पावकः- शोधकः । मानुषीषु । विक्षु- प्रजासु । अग्निः । दीदाय- दीप्यते ॥७॥

द्विर्यं पञ्च जीजनन्संवसानाः स्वसारो अग्निं मानुषीषु विक्षु ।

उषर्बुधमथर्यो न दन्तं शुक्रं स्वासं परशुं न तिग्मम् ॥ ४.००६.०८

मानुषीषु विक्षु- मनुष्यप्रजासु । संवसानाः- परस्परं सङ्गच्छमानाः । स्वसारः- स्वतः सरणशीलाः । अथर्यो न- नार्य इव । द्विः पञ्च- दशाङ्गुल्यः । तदुपलक्षितशोभनकर्माणि । उषर्बुधम्- विद्यायां जागरणशीलम् । दन्तम्- हव्यभक्षकम् । शुक्रम्- शुभ्रम् । स्वासम्- शोभनास्यम् । परशुं न तिग्मम्- रक्षसां तीक्ष्णायुधमिव स्थितम् । अग्निम् । जीजनन्- अजनयन् ॥८॥

तव त्वे अग्ने हरितौ घृतस्त्रा रोहितास ऋज्वञ्चः स्वञ्चः ।

अरुषासो वृषण ऋजुमुष्का आ देवतातिमहन्त दस्माः ॥ ४.००६.०९

अग्ने । त्वे- ते । तव- भवतः । दस्माः- दर्शनीयाः । ऋजुमुष्काः- अवितथवृषणाः । वृषणः- वर्षका रेतः सिञ्चकाः । अरुषासः- रोचमानाः । स्वञ्चः- सुष्ठु गच्छन्तः । ऋज्वञ्चः- सत्यगमनाः । घृतस्त्राः- दीप्तिं क्षरन्तः । रोहितासः- लोहितवर्णाः । हरितः- प्राणाश्वाः । देवतातिम्- देवविस्तारकमुपासनं प्रति । आ अहन्त- उपासकैराहूयन्ते ॥९॥

ये ह त्वे ते सहमाना अयासस्त्वेषासौ अग्ने अर्चयश्चरन्ति ।

श्येनासो न दुवसनासो अर्थं तुविष्णसो मारुतं न शर्धः ॥ ४.००६.१०

ये । ते- तव । सहमानाः- सहनशीलाः । अयासः- गतिशीलाः । त्वेषासः- दीप्ताः । अग्ने । अर्चयः-
ज्वालाः । चरन्ति । ते । दुवसनासः- परिचरणीयाः । मारुतं न शर्धः- मरुद्गण इव । तुविष्वणसः-
बहुध्वनियुक्ताः । श्येनासः- अश्वाः । न- इव । अर्थमाचरन्ति ॥१०॥

अकारि ब्रह्म समिधान तुभ्यं शंसात्युक्थं यजते व्यू धाः ।

होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्नमस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ४.००६.११

समिधान- सम्यगुद्दीपिताग्ने । तुभ्यम्- ते । ब्रह्म- मन्त्रः । अकारि- कृतः । उक्थं शंसाति- होता त्वां
स्तौति । यजते- पूजयति ददाति । वि धाः- त्वं नो विधेहि । मनुषः- मनुष्याः । नमस्यन्तः-
नमस्कुर्वाणाः । उशिजः- कामयमानाः । आयोः- मनुष्यस्य । शंसम्- शंसनीयम् । होतारम्-
देवाह्वतारम् । अग्निम् । नि षेदुः- उपासते ॥११॥